

Кожобеков М. Ч.

КЫРГЫЗ КАГАНАТЫНДАГЫ ЭТНОТЕРРИТОРИАЛДЫК КЫРДААЛ

Кожобеков М. Ч.

ЭТНОТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ В КЫРГЫЗСКОМ КАГАНАТЕ

M.Ch. Kozhobekov

ETHNIC-TERRITORIAL SITUATION IN THE KYRGYZ KHAGANATE

УДК: 947.1(575.2):39

Кыргыз каганатынын этнотерриториясы мамлекеттин саясий өнүгүү этаптарына ылайык жана өлкө абалына жараша өзгөрүп турган. Кыргыз мамлекетинин калыптаныш убагында алар Түштүк Сибирде жашаган калктарды баш ийдиришкен. Кыргыздар аларды кыштым аталышы менен саясий үстөмдүк шартына ылайыкташтырып, вассалдык абалда мамлекеттин курамына алышкан. Мамлекеттин ички экономикасы менен тышкы саясий дипломатиясы жана согуштук аракеттеринде вассалдык уруулар олуттуу салым кошушкан. Айрым уруулар болсо, Кыргыз каганатына жакын орун алышкандык, алардын ортосунда жалпы чарбалык-маданий тип пайда болгондугу байкалат. Макалада Кыргыз мамлекетинин өнүгүү этаптарына ылайык алардын саясий доминанттыгына өткөн уруулар менен алардын жакынкы коңшулары ортосундагы алакалар талданат.

Негизги сөздөр: Кыргыз каганаты, Кыргыз мамлекети, кыштымдар, аз, чик, кытай булактары, Кыргыз Улуу державасы.

Этнотерритория Кыргызского каганата менялась по состоянию экономики и этапов политического развития страны. В период становления Кыргызского государства местное население Южной Сибири были интегрированы в общество в качестве вассалов. Вассальное население получило название "кыштым" и платили они натуральный налог пушниной. Кроме того они должны были выставлять определенное вооруженное ополчение в организации военных походов Кыргызского государства. Судя по дифференциации хозяйственно-культурного типа населения Саяно-Алтая, соседние племена Кыргызского государства находились в тесном торговом-экономическом контакте с ними. В данной статье рассматривается взаимоотношения кыргызов с соседними племенами и характер углубления ее в соответствии с этапами развития Кыргызского государства.

Ключевые слова: Кыргызский каганат, Кыргызское великодержавие, кыштымы, аз, чик, китайские источники.

Ethnic territory of Kyrgyz Khanate was depended the economy and the political development of the country. During the formation of the Kyrgyz state population of South Siberia integrated to the state as vassals. Vassal population called "Kyshtym" and they paid tax as natural fur. In addition, they had to contribute to armed military of the Kyrgyz state. Despite of differentiation of economic and cultural type of the people in Saiyan-Altai, the neighboring tribes who lived close to KyrgyzKhanate wereconnected by commerce and economic spheres. This article contains relationshipbetween Kyrgyzsand neighboring tribes in the stages of development of the Kyrgyz State.

Key words: Kyrgyz Khanate, Kyrgyz great power, Kyshtym, az, chik, Chinese sources.

Калктын жашаган аймагы чарбалык жана социалдык талаптарга ылайык өздөштүрүлүп, ал территорияга байланышкан түшүнүктөр объективдүү талаптарга ылайык калыптанат. Кайсыдыр бир калктын ошол аймакта арбын жашашына жараша, ал жер туурасында купуя сырлар, жакшы көргөн жайлар жана ритуладык жөрөлгө өткөрө турган орундар да жарала берет. Ал түшүнүктөр муундан-муунга муунчакталып мурасталган сайын жашаган аймакты мекен катары туткан тарыхый ишеним пайда болот. Этнограф П.И. Кушнер мындай тарыхый феноменди “этникалык территория” деп атаган. [1]. Этникалык территория кылымдар бою өздөштүрүлгөндүктөн, калктын эс тутумунда ал аймакка болгон тарыхый укуктук ээлик түшүнүгү калыптанат. Анын айланасында жашаган биримдиктер этникалык чек ара аркылуу бөлүнүп алардын ортосунда тынымсыз тарыхый, маданий интеграция жүрүп турат [2].

Мамлекеттүүлүк - коомду аныктоочу мүнөзгө ээ. Ал территориясы, калктын саны жана башка өзгөчөлүктөр менен эле чектелбейт анда негизинен стабилдүүлүк, салттык баалуулук жана өнүгүү да чоң роль ойнойт [3]. Ошентсе да кыргыз каганатынын этникалык территориясын тактоо кыргыз таануу илими үчүн айрыкча маанилүү. Ал эми, кыргыздар туурасында кабарлаган чыгыш авторлорунун эмгектеринде болсо, ар кандай жоромол жасоого багыт бере турган маалыматтар камтылат. Карамакаршы мазмундагы жана контекстүү маанидеги маалыматтарды талдоо аркылуу гана Кыргыз мамлекетинин этнотерриториясын жана башка калктар менен байланыштырган этникалык чек арасын аныктоо мүмкүн.

Кыргыз каганатынын территориясы туурасындагы биринчи маалымат кытай булагында камтылып, анда “Хягас (кыргыздар-М. К.) кубаттуу мамлекет, аймагы жагынан тукуюестердин ээлигине тең келет” [4] деп кабарланат. Бирок маалыматтагы негизги өксүктүк, ал хронологиялык өлчөмгө байланышкан маселе. Ошондой эле булактык кабардан биз Кыргыз мамлекети кайсыл убакта тукуюестердин [5] же түрктөрдүн ээлигине тең келгендигин биле албайбыз. Ал үчүн кытай булагы кабарлаган маалыматтын диахрониясы менен синхрониялык мазмунун талдоо зарыл. Ошондо гана барып келтирилген дарек аркылуу, Кыргыз каганатынын территориясы менен анын жакынкы коңшулары кимдер экендигин тактоо мүмкүн.

Тарыхый өнүгүү нугуна жараша Кыргыз каганатынын ээлиги да геосаясий кырдаалга жараша өзгөрүп турган. Кытай булактарында келтирилген кабар аркылуу, Кыргыз каганатын аймагы кайсыл калктарга жетип, алардын ортосунда кандай багыттагы этномаданий алакалар жүргөндүгү аныкталат. Кыргыз каганатынын калыптанышы, өнүгүү этаптары, өлкөнүн территориялык чеги жана мамлекеттин саясий таасиринин мейкиндиги менен белгиленет. Кыргыз мамлекети күч алган убакта анын тышкы чек арасы маалымат булактарында катталгыдай маани алып, өлкөнүн саясий-экономикалык таасирине жакынкы этникалык топтор дагы тартылышкан. Ошондуктан кыргыз өлкөсүнүн кубаттуу мамлекетке айланышы жана анын Түрк каганатынын аймагы менен салыштырылышмаселесин аныкташ үчүн адегенде маалыматтын синхрониясын табуу зарыл.

Адатта окумуштуулар Кыргыз мамлекетинин ээлигине байланышкан маалыматты салыштырууда дароо эле аны Улуу Кыргыз державасынын мезгилине тогоштура салышат. Бирок Улуу Кыргыз державасы өкүм сүргөн маалда (IX к. ортосу-X к. баш чени) Түрк каганаты 744-жылы эле жашоосун токтоткон. Ал, Улуу Кыргыз державасынын территориясын болсо, Түрк каганатынын салттуу чек арасы эсептелген чыгыш тарабы – Бёкли мамлекети, батыш жагы – Темир капыг жергеси туурасындагы дарек менен дал келбейт. Түрк каганатынын зоболосу артып турган маалы, албетте Мухан (553-572) жана Капаган кагандын (691-716) мезгилине туш келет. Эгер, адегендеги ысым менен Биринчи Түрк каганатынын убагы белгиленсе, кийинки аталыш хронологиялык жактан Экинчи Түрк каганатынын кубаты арткан кезге туш келет. Албетте, аталган адамдардын башкаруу бийлик мезгилинде Кыргыз каганатынын территориясы Түштүк коңшусунун ээлигине жакындаган эмес. Анда, кытай авторлору Кыргыз каганаты менен Түрк мамлекетинин территориясын салыштырган маалыматты кайдан алды жана эки өлкөнүн ээлигин өлчөгөндө алардын кайсыл өнүгүү этабын эталон катары кармаган деген суроо туулбай койбойт. Албетте, Кыргыз каганатынын ээлигин салыштырганда кытай булагы азыркы илимпоздор жетишкен маалымат корпусунан кабардар болгон эмес да. Балким, кытай автору өзү жашап, орошон окуяларга күбө болгон убакты саймедиреп кагазга түшүргөн чыгаар? Анткени, бул темага кайрылган окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгүнүн эки өлкөнүн ээлеген территориясын салыштыруу жыйынтыгы, Кыргыз каганатынын Улуу Державалык мезгили менен белгиленип келет. Анткен менен Кыргыз каганаты IX кылымдын орто ченинде Уйгур каганатын талкалап, Борбордук Азияга үстөмдүк орноткон мезгилде, Түрк каганатынын жоюлганына жүз жыл чамалаган. Ошондуктан, аталган маалыматты объективдүү талдаш үчүн Кыргыз каганатынын калыптаныш мезгилинен

берки мезгилди мейкиндик алкагында иликтөө зарыл экендигин белгилеп кетүү абзел.

Кытай автору Линху Дэфэндын редакциясы аркылуу даярдалган “Чжоу шу” жазма булагында кыргыздардын Енисей аймагындагы адегенде жайгашкан жери Афу жана Кем дарыяларынын бою экендигин билебиз[6]. Н. А. Аристов эки гидронимди Абакан жана Енисей дарыялары деп тыянак чыгарган жана ал аталган темага кайрылган авторлор тарабынан толук кабыл алынган [7]. Кыргыздарга барчу жол кытай жазма булагында төмөнкүчө баяндалат: “Ажо жайгашкан жер хойхулардын ордосуна чейин 40 күндүк төөнүн жүрүшүндөй алыстыкта” [8]. “Мамлекеттин чыгышында Таньмань тоосу жайгашкан. Бул мамлекет батыш тарабында Кара тоого (Циньшань) такалат”. Аталган маалыматты талдоого алган Ф. Хирт Орхон жазууларында эскерилген Кенгю – Тарман же Кенгю – Тарбан аталышы Саян тоосу менен дал келе тургандыгын белгилеген. Чыгыш таанычу В. В. Бартольддун көз карашына караганда, Көгмен (Коqmen) тоосу кыргыз ээлигинин түштүк – чыгышы, ал эми Кенгю – Тарман болсо кыргыздардын батышында орун алган. Окумуштуунун оюна ылайык Орхон эстеликтеринде эскерилген Көгмен аталышы, азыркы Саян тоосу, экинчи топоним болсо Алтай тоосуна дал келет[9].

Биздин көз карашыбыз боюнча, кыргыздардын түштүк-чыгыш чеги талаш туудурбайт, Ал эми өлкөнүн батыш чеги Алтай менен кесилиши туурасындагы пикир сын көз караш менен кароону талап кылат. Аталган кытай булагынын маалыматына жараша кыргыздардын территориясы Минусин өрөөнүнө жайгашкандыктан өлкөнүн батыш чеги Абакан кырка тоолоруна барып такалган. Ал эми, кыргыз мамлекетинин кийинки өнүгүү баскычы эсептелген VII - к. орто ченинен кийинки мезгилде, каганаттын чыгыш ээлиги курыкандарга, түштүк тарабы Тибетке, түштүк – батышы территориясы карлуктарга чейин тараган. Демек, бул мезгилде кыргыздар ээлеген аймак - Байкалдын батышынан баштап, Монгол Алтай аркылуу Чыгыш Түркстанга жеткен кыйла жер болгон.

Гардзинин “Зайн ал-ахбар” (XI к.) чыгармасында кыргыздарга барчу жол кең-кесири кабарланат. Орто кылым аалымынын айтымында: “Кыргыздарга алып барчу багыт тогузгуз өлкөсүнөн. Чинанджкеттен Хасанга, Хасандан Нухбекке ал эми, Кемиз Артка бир же эки айлык жол шалбаа аркылуу, беш күн бою чөлдү аралап кетет. Кемизден Манбек - луга чейин эки күндүк жол тоо аркылуу өтүп, андан ары токой, талаа башталып, булактар, аң улоо жайы Манбек-лу тоосунда, Манбек-лудан кийин Көгмен башталат, жол бою жайыттар, жакшы булактар жана арбын кайберендер менен коштоло жүрүп отурат, Көгменге чейин төрт күн ушундай жер уланат. Тоосу бийик, анда дарагы көп, жолу тар. Көгменден Кыргыз турагына чейин жети күндүк жол; сапар талаа жана шалбаа аркылуу өтүп, жолдо ажайып булактар кездешет. Чыгырман токойдон душмандар ал жакка өтө алышпайт. Кыргыз турагына чейинки

жол кадимки эле чер токойдой. Мында (өлкөнүн) айрыкча ыңгайлуу мыкты жеринде Кыргыз хаканын согуш ордосу жайгашкан. Бул жерге алып барчу үч жол бар: Андан башка багыттар бийик тоолор жана чыгыман токой менен курчалган. Үч жолдун бири – түштүккө - тогузгүздарга; башкасы - батыштагы халлук жана кимактарга, үчүнчүсү – талаага – үч айлык алыстыктагы чоң уруу фуриге[10] алып барат”[11].

Гардизинин кабарлаган дарек VIII – IX кк. маалыматтарына негизделген жана Кыргыз каганатынын территориясы «кыргыз жолу», «талаа жолу» жана «нефрит жолунун» тоомунда жайгашкан. Турфандан башталган түндүк тарапты карай кете турган негизги багыт - Монгол Алтай тоосу, Манбек-лу – Танну-Ола жана Көгмен-Саян тоосу[12] аркылуу өткөн.

Кыргыздар Түштүк Сибирде саясий үстөмдүк абалга жетишкенден кийин, мамлекет курамына кирип, кыргыз бийлигин тааныган автохтондуу этникалык топторду кыштымдар абалында кармашкан[13]. Окумуштуулардын пикирине караганда руникалык жазуудагы “кыштымдар” менен “Худуд ал – Алам” жазма булагында эскерилген “кесимдер” бир эле аталышты билдирет. Аталган жазма булак маалыматы боюнча “кесимдер булар дагы кыргыздардан, бөлөк элдин аталышы; тоонун этегинде жашашып, тери мускус, хуто мүйүзүн табышат. Алар кыргыз элинин бири, алардын тили халлуктардыкындай, кийими кимактардыкына окшош” [14].

С.В. Кисилев руникалык эстеликтерде эскерилген кешдимдарди элдин энчилүү этноними катары карап, окумуштуу аларды Хемчик дарыясынын боюна жайгаштырат[15]. Ал эми Л.Р. Кызласов болсо, аларды азыркы Тувада жашаган Кыштым өлкөсү болгон деп эсептейт[16]. Н.А. Сердобовдун пикири боюнча Кемчик - кая бажи аскасында эскерилген «кешдим» аталышынан улам, балким чиктер менен аздар кыштымдар болушу да мүмкүн[17]. Кыргыз каганатынын саясий тарыхынын өнүгүү баскычына жараша мамлекеттин потестардык курамы да политэтикалык жалпылыкты камтыган мүнөз алган. Мамлекеттин кубат алышы менен этникалык территория ортосунда объективдүү карама – каршылык бар. Өлкөнүн өркүндөшү мамлекеттик чек аранын кеңейишине, ал өз кезинде бийлик ээлигине башка этникалык топтордун тартылышын жаратат. Мамлекеттик бийлик да саясий таасирин арттыруу максатында периферия менен болгон мамилени жөнгө салууга аракет жасайт. Ошондуктан, Кыргыз каганатынын башкаруу бийлиги да чек ара аймакта жашаган калктарды “кыштым” башкача айтканда, жакындатылган абалда кармашкан. Мындан улам чик менен аздар кыштымдар болушу мүмкүн деп эсептеген Н.А. Сердобов жана Ю.С. Худяковдун пикири тарыхый реалдуулукка жакын экендигин белгилей кетиш керек. Анткени чик жана аздар кыргыздар менен бирдикте башында түрктөргө, кийин уйгурларга каршы согушкандыгын кытай жана орхон

жазуулары эскерип кетишкен. Кытайдын “Тан шу” жазма булагына караганда, кыргыздар согушка кол кураганда, бардык эл түп көтөрүлүп, ага вассалдык калктар да кошулушкан». Кандайдыр бир деңгээлде алардын катарына “лыжачан тукюлер” деп белгиленген - дубо, милигэ, эчжилердин[18] кошулаарын айтсак болот. Дубо этникалык тобу кубаттуу теле уруу конфедерациясына кирген. Кытай жазма булактарында Дубо уруусунун ээлиги Түндүк тарабында Кичи деңизге, батыш тарабында Хагастарга (кыргыз – М. К.), түштүк жагында болсо, Хойхуларга (уйгур –М.К.) барып такалат. Үч аймакка бөлүнүп, аларды өздөрүнүн башчылары башкарат. Чөптөн жасалган алачыктарда жашап, малчылыкты да, жер иштетүүнү да билишбейт. Аларда сарандар арбын: анын тамырларын чогултуп, андан буламык жасашат. Балык, куш, айбанаттарды кармашып, аларды тамакка колдонушат». Кытай жазма булагында дубо, милигэ жана эчжилердин “кайындан жабылган алачыктарда жашап, алардын жакшы жылкылары арбын” экендиги бегиленет. “Алардын музда жыгач аттарга минип жүрмө адаты бар. Түнкүсүн уурулук жана каракчылык менен алектенишет. Хягастар (кыргыз – МК.) аларды кармап, жумушка салышат” [19], – деп айтылат кытай жазма булагында.

Маалымат нугуна караганда аталган уруулар аң уулоо жана теримчилик деңгээлиндеги маданий-чарбалык типте жашаган. Чарбалык өнүгүү менен коомдук талап ортосунда орун алган карама-каршылыктан улам, алар экономикалык жактан келишкен коңшуларынын эсебинен таңсыктык муктаждыкты чечүүгө аракет жасашкан.

Жазма булак маалыматтарына караганда кыргыздардын чыгыш тарабында коомду өнүгүүсү андан да артта калган дагы бир уруу – курыкандар [20] жашашкан. Гардизинин кабарлоосуна ылайык, курыкандар жашаган “жер толугу менен суу каптап, эч нерсе коюга мүмкүн эмес; саздак жерден өткөнчө жылкынын аркасында жүрүш керек. Бул сазда эч ким менен мамилеси жок, жапайы адамдар жашашат. Алар башка тилде сүйлөгөндү билишбейт, алардын тилин да эч ким түшүнбөйт. Алар (эн) жапайы адамдар. Алардын болгон байлыгы айбанат терилери болгондуктан бардыгын жонунда ташышат. Алардын жаалары – жыгачтан, кийимдери – айбанат терилеринен, тамактары – аң эттеринен жасалат. Эгер, алардын бири – кыргыздарга колго түшсө, ал тамак жебейт, жолдошторунун бирин көргөндө ал көздөн кайым болуп качып кетет. Алар өлгөндөрүн тоого алып барышып, жыгачтарга асып коюшат” [21].

Аталган этникалык топтордун жашаган аймагы туурасында тарых илиминде ар түркүн ойлор айтылып келген. Л. П. Потаповдун пикири боюнча, жазма булактарда дубо аталышы менен эскерилген калк, VI–VIII кк. аралыгында Косогол көлү, башкача айтканда Хубсугол жана Косоголдун батышынан жогорку Енисей агымына чейинки аймакты ээлеген теле уруусунун бир бөлүгү жашаган [22]. С.И.Вайнштейн тува – тоджиндердин этногенез

башаты дуболордон башталаарын белгилеген[23]. Жазма булак маалыматында эскерилген *милигэ* аталышын чулымдык түрктөрдүн арасында кездешкен мелет же мелестер менен айкалыштырылат[24]. Сибирь калктарынын тарыхын изилдеген илимпоздор, мелеттиктердин жакынкы коңшулары “Кыргыз жергесинин” калкы болгондугун белгилешет. Эки калк ортосунда жүргөн этномаданий алака археологиялык материалдар менен да арыкталган. О.Б.Беликова жүргүзгөн изилдөө жыйынтыгы менен енисейлик кыргыздардын X-XIII кк. таандык эстеликтеринде чулым маданиятына тиешелүү үлгүлөр табылган [25].

Эңги этноними туурасында тарых илиминде ар түркүн жоромолдор жасалып келет. Балким, алардын арасынан көңүл коюп талдоого арзыган көз караш С. В. Киселев тарабынан айтылса керек. Окумуштуунун оюна караганда, эңги этноними Копён чаатасынан табылган идиштеги: “Ачтын алтын... белеги” деген руникалык жазуудагы ач этноними менен айкалышы мүмкүн [26]. Илимпоздордун иликтөө жыйынтыгы көрсөткөндөй, айрым этнонимдер жер аталышына жараша каптаньшы мүмкүн. Мисалы, чиктер Кемчиктин боюнда жашагандыктан энчилүү аталышка гидронимдик белги жалгашкан. Эңги этноними да качиндиктер жашаган Кач суусунун аталышынан улам пайда болушу толук ыктымал. В. Я. Бутанаевдин изилдөөсүнө караганда, качиндиктер мурда өздөрүн “хааш” же “хаас” деп аташкан[27]. Синолог С. Е.Яхонтовдун иликтөөсүнө ылайык, кытайдын “Синь Тан шу” Жазма булагында “хааш” этноними “гээчжи” (эңги. – МК) формасында катталган [28]. Кытай маалыматтарына караганда гээчжи калкы Чыгыш Саян тоолорунда дубо эли менен канаатташ жашаган. Кыргыз каганатынын кубаты артып, саясий таасири Байкалга чейин тараган маалда, эңжилер да мамлекеттин курамына кирип, Чыгыш Саян тоолору аркылуу өлкөнүн түндүк тарабына жер которушса керек.

Кыргыздар менен курыкандар ортосундагы этномаданий алака жазма булак маалыматтарында катталып, ал албетте окумуштуулардын иликтөөлөрүнө алынган. Селенга жана Баргузин өрөөнүндө жашаган курыкандар Кыргыз каганатынын этносаясий курамына кошулушкандыгын жазма булак маалыматтарында кабарланат. Кытайдын “Тан шу” булагында кыргыздардын чыгыш чегарасы курыкандарга чейин жеткендиги айтылат [29]. Ал эми “Худуд ал-Алам” боюнча “Фури – бул элдин аталышы, алар дагы кыргыздар деп саналышат. (Алар) кыргыздардын чыгышында жайгашып, башка кыргыздарга кошулушпайт... жана калган кыргыздар алардын тилин түшүнүшбөйт” [30]. Илимпоздордун иликтөөсүнө ылайык чыгыш авторлору белгилеген фури этноними – хори – гулигань – курыкан формасына өзгөрөөрүн далилдеген [31]. Перс автору жазган маалыматка жараша, фури - курыкандар кыргыз этносаясий биримдигине кошулушкан жана Кыргыз каганатынын этнодемографиялык өсүшүнө

таасир тийгизген. Курыкандардын мамлекеттин курамына киргизилгендигин Уйбаттан табылган руникалык эстелик мындайча баяндайт: “Каган курыкан элин алганда Силер Тириг бектин азуулуу каманындай болчусунар”[32]. Кыргыз мамлекетинин Байкал көлүнө чейин саясий таасиринин тарагандыгын Лена боюнан табылган руникалык жазуунун кыргыз эпитафияларына, ал эми курыкандык сүрөттүн Сулек эстелигине окшоштук жактарынан билсек болот. Кытай авторлору “гулигандык (курыкан – М.К) жылкылардын цзегу (кыргыз – М.К.) жылкыларына окшош экендигин” [33] белгилешкен. Арийне, бир чарбалык маданий тип жаралышы үчүн саясий жана коомдук негиз болушу керек. Ал эми кыргыздар менен курыкандар ортосундагы маданий жана чарбалык жалпылыктын түзүлүшү бекер жеринен болгон эмес. Жогоруда эскерилген Гардизнин кыргыз мамлекетине барчу жол туурасындагы маалыматка караганда, үч жолдун бир багыты Чыгыш Саян тоолору аркылуу курыкандарга барган.

Кыргыздарга айрыкча жакын, балким этногенез процессине катышы бар калктын бири – бомалар болгон. Тайпин хуанюй цзи жазма булагында “Бома кыргыз мамлекетинин түндүк тарабында жайгашкан. Жылкылары ала, ошондуктан мамлекет дагы Бома (ала-М.К.) аталат”[34] деп кабарланат. Ал эми кытай жазма булагы Тун День болсо, жогорку маалыматты мындайча толуктайт: «Бома менен кыргыздар өз ара тез - тез согушуп турушат. Алардын сырткы келбети окшош, бирок бири - биринин тилин түшүнүшбөйт». Кытай авторлору Бома кытайча Хэла деп жазылаарын белгилеп кетишет. Кытай таанычу адистердин иликтөөсүнө караганда, “хэла” иероглифи түрк тилиндеги “ala” деген терминге дал келет. Ал эми “Ala” аталышы болсо, кытай иероглифинде - хэла, эло жана элочжи болуп жазылаары синологдор тарабынан аныкталган. Япон окумуштуулары К. Сиратори жана Т. Мориясу «Элочжи» сөзү түрк тилиндеги «alakçi» аталышына дал келээрин белгилишет[35].

Абу-л Гази да ала атчан калкты кыргыздардын түндүк тарабына жайгаштырат. Тоголок Молдонун санжырасында “Кыргыздар Энэсай деген жерде жашашып, жылкы малдары чаар жана ала келген. Ала жылкылуу, ак калпактуу кыргыз деп атак алып турган” [36] деп айтылат.

Ошондой эле, Кыргыз каганатынын курамына тектеш этностордун кошулгандыгын жазма булак маалыматтары менен кошо археологиялык табылгалар да ырастайт. Кыргыз каганатынын этносаясий тарыхынын этаптык өнүгүү баскычында мамлекеттин түштүк, чыгыш жана түндүк тарабында жашаган этностор кыргыздардын жакынкы эле коңшулары болбостон, алар менен этногенетикалык мамиледе болушкан.

Адабияттар:

1. Кушнер (Кнышев) П.И. *Этнические территории и этнические границы.* – М.: Изд. Академии наук СССР, 1951. – Б. 5-6.

2. Кушнер (Кнышев) П. И. *Этническая граница*.// Советская этнография, 1947. -№2. – Б. 3-32.
3. Шабуров А.С. *Кыргызская государственность: содержание, формирование, развитие*.//Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. № 12, 2015. – Б. 8-10.
4. Бичурин Н. Я. (Иакинф). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Ч. 1. М.; Л., 1950. – Б. 354.
5. Кар.: Поливанов Е.Д. “Ту-кюэ” китайской транскрипции – турецкое “*tyrklaer*”.//Известия Академии наук СССР. VI серия, 1927, том 21, выпуск 4, 691–698; Кононов А. Н. *Опыт анализа терминатюрк*.//СЭ, 1949. - № 1. – С.40-47.Еремеев Д. Е. «Тюрк» — этноним иранского происхождения? К проблеме этногенеза древних тюрков.//СЭ, 1990. - №3. – Б. 129-135; Pelliot P. *L'origine de Tsoü-kiue, nom chinois des Turcs*, T'oung Pao, Second Series, Vol. 16, No. 5 (Dec., 1915), pp. 687-689; Pulleyblank E. G. *The Chinese Name for the Turks*, Journal of the American Oriental Society, Vol. 85, No. 2 (Apr. - Jun., 1965), pp. 121-125; Harmatta J. *Irano-Turcica*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 25, (1972), pp. 263-273; Pulleyblank; E. G. *The "High Carls": A Turkish-Speaking People Before the Türks*, Asia Major, Third Series, Vol. 3, No. 1 (1990), pp. 21-26; Ecsedy I. *Ancient Turk (T'u-chueh) Bural Customs*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 38, No. 3 (1984), pp. 263- 287.
6. Бичурин Н. Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. - Т. 1.-М.;-Л.,1950.-Б. 353; Liu Mau-tsai. *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*: I. Buch. - Wiesbaden, 1958. S. 6.
7. *Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана (МИКК)*. – Т. 2. – Б., 2003. – Б. 16.
8. Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности*. //Живая старина. - 1896. - Вып. 3-4. – Б. 6.
9. Бичурин Н. Я. *Собрание сведений*. – Б. 353.
10. Бартольд В. В. *Киргизы. Исторический очерк*. Соч. - Т. II. Ч. I.- М., 1963. – Б. 479.
11. Беймаалым перс автору фури кыргыздар менен коңшу жашаган уруу аталышы жана алар да кыргыздарга кире тургандыгы кабарлайт. Кар.: *Hudud al-'alam*. “*The Regions of the World*”. *A Persian Geograpy*, 372 A.H.-982.- A.D./Transl. from the Pers and explained by V. Minorsky.- L.,1937. S.94
12. Бартольд В.В. *Извлечение из сочинения Гардизи "Зайн ал-ахбар". Приложение к "Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью" 1893-1894 гг.* //Соч.-М., 1973.- Т.8. – Б. 47.
13. Лубо-Лесниченко Е.И. *"Уйгурский" и "киргизский" пути в Центральной Азии*.//Тр. Гос. Эрмитажа. - 1989. – Б. 6.
14. Худяков Ю.С. *Археология Южной Сибири. II в. до. н. э. - V в. н. э.* - Новосибирск, 1993. – Б. 83.
15. *МИКК*. – 42.
16. Киселев С.В. *Древняя история Южной Сибири*. М., 1951.– Б. 561.
17. Кызласов Л.Р. *История Тувы в средние века*. М.: 1969. – Б. 158-159.
18. Сердобов Н.А. *История формирования тувинской нации*. – Кызыл, 1971. - Б. 69-70.
19. Бичурин Н. Я. *Аталган эмгек*. – Б. 354.
20. *Ошондо эле*. – Б. 348.
21. Курькан маданияты боюнча Кар.: Асеев И.В. *Прибайкалие в средние века*. - Новосибирск, 1980; Асеев И.В., Кириллов И.И., Ковичев Е.В. *Кочевники Забайкалье в эпоху средневековья*. - Новосибирск, 1984; Худяков Ю.С. *Вооружение Центрально-Азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья*. - Новосибирск, 1991. – Б. 22-24.
22. Бартольд В.В. *Извлечение из сочинения Гардизи "Зайн ал-ахбар"*. – Б. 47 – 48.
23. Потапов Л. П. *Этнический состав и происхождение алтайцев*. - Л., 1969. – Б. 179.
24. Кар.: Вайнштейн С. И. *Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки*. - М., 1961.
25. *Тюрки таежного Причумылья. Популяция и этнос*./ Под ред. В. П. Алексеева. - Томск,1991. – Б. 6.
26. Кар.: Беликова О. Б. *Среднее Причумылье в X–XIII вв.* - Томск, 1996.
27. Киселев С.В. *Древняя история Южной Сибири*. – Б. 602–603.
28. Бутанаев В.Я. *Происхождение хакасских родов и фамилий*. Абакан, 1994. – Б. 3–4.
29. Яхонтов С.Е. *Слово хакас в исторической литературе*.// ЭО, 1992. - № 2. – Б. 63.
30. Бичурин Н. Я. *Собрание сведений*. – Б. 354.
31. *МИКК*. – Б. 41.
32. Кар.: Шавкунов Э В. *Опыт реконструкции древних этнонимов в иероглифической записи*// Новейшие археологические исследования на Дальнем Востоке СССР. Владивосток, 1975; Николаев И. И. *Защитное вооружение курыкан VI-X веков*.// Проблемы средневековой археологии Южной Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск 1991; Чимитдоржиев ШБ. Б., Лыксакова В. Ц. *Георгий Никитич Румянцев – ученый - востоковед. Очерки*. – Улан Удэ, 2003. Б. 31.
33. Бутанаев В.Я. *Новая уйбатская сябра*//Уч. зап. Хакас. НИИ яз., лит. и истории. - 1973. – Б. 151.
34. Зуев Ю.А. *Тамги лошадейиз вассальных княжеств*.// Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 8. – Алма-Ата,1960. – Б. 124.
35. *Малаякин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования*. // Новосибирск, 1989. – Б. 105.
36. *Өзү эле*. – Б. 326.
37. Тоголок Молдо. *Тарых, түпкү аталар*. //Ала-Тоо. – Б. 10-12; *Өзү эле. Тарых, түпкү аталар*. //Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. Бишкек, 1991. - Б. 6-7.

Рецензент: профессор Табалдиев К.Ш.